

KÓNYA PÉTER

NEMESEK, POLGÁROK, JOBBÁGYOK, ZSELLÉREK ÉS BÉRLŐK KIRÁLYHELMEC 18. SZÁZADI TÁRSADALMÁBAN

Királyhelmece már a középkor évszázadaiban a Bodrogköz legjelentősebb mezővárosa és természetes központja volt. A kora újkorban uradalmi székhely is volt, amelyet a városban álló várral, ill. várkastéllyal együtt olyan mágnás családok birtokoltak, mint a Perényiek, Lorántffyak és Rákócziak. Ennek köszönhetően a városban nemcsak a mezőgazdaság, hanem az ipar és a kereskedelem is fejlődött. A 18. században azonban több olyan változás történt a város birtokviszonyaiban, gazdasági és felekezeti szerkezetében, amelyek erősen befolyásolták társadalmát és fejlődését.

A 18. század első negyedében, a szatmári béke után az egész országot érintő jelentős változások történtek a birtokviszonyokban. Mindenekelőtt II. Rákóczi Ferenc egykori követőit érintette a szatmári békekötés utáni vagyonelkobzás. Ez a veszteség nem csupán a felkelés vezetőjét és azon közvetlen társait érintette, akik nem voltak hajlandóak az uralkodónak hűséget esküdni, és száműzetésbe vonultak, hanem számos, főleg az egykori Királyi Magyarország területén élő nemes, a szabadságharc résztvevői is elszenvedői voltak. Vagyonuk a Kamara birtokába, majd zálog vagy adományozás által új tulajdonosokhoz, gyakran az uralkodót híven szolgáló idegenek kezére került, akik hasonló módon tettek szert a 17. század végén a törököktől visszafoglalt területek jelentős részére is.

A szatmári békeszerződést követően Királyhelmece és az uradalom valamennyi községét és birtokát újfent egykori birtokosa, a leleszi premontrei rendház, pontosabban a rend előljárói által röviddel azelőtt, a morvaországi Loukyban kinevezett új leleszi prépost, Tahy Károly Ferenc vette birtokba.¹ A város és az egész uradalom a leleszi konvent birtokában maradt csaknem az egész 18. században, egészen a 1780-as évekig, amikor is II. József megszüntette a prépostságot. A premontreiek birtoklása erőteljes hatással volt Helmece és lakosainak életére, mindenekelőtt azonban vallási és kulturális viszonyaikra. A város birtokviszonyaiban az évszázad utolsó negyedében II. József politikájának köszönhetően fontos átalakulások mentek végbe. A leleszi premontrei prépostsághoz tartozó uradalmi birtok részeként új korszak vette kezdetét, amikor a prépostság Királyhelmecehez fűződő tulajdonviszonyát megszüntette az uralkodó egyházpolitikája, amely 1782-ben egy

¹ Bogoly–Oláh 2010: 37.

rendkívüli rendelet formájában eltörölt minden olyan egyházi rendet, amely nem oktatással, gyógyítással vagy karitatív tevékenységgel foglalkozott. Többtucatnyi konvent és kolostor mellett feloszlatták a leleszi prépostságot is, és a premontrei rendet is az egész országban.²

A leleszi premontreiek birtokait az uralkodó az ugyanazon évben megalakult Vallásalapnak adta, amely céljául tűzte ki a katolikus egyházi intézmények, plébániák, egyházi iskolák és papok támogatását, beleértve az időskori ellátásukat is. A következő évtizedben, 1793-ig a helmeci uradalom a Kassai Kamara igazgatása alá került. Az ezt követő időszakban, 1793–1802 között Királyhelmecc és a hozzá tartozó községek a Közalapítványi Igazgatóság³ hatásköre alá kerültek. Ez az állapot egészen 1802-ig, a premontrei rend rehabilitálásáig tartott. A kárpótolt leleszi prépostság visszavette egykori birtokait, köztük a leleszi és helmeci uradalmakat is.⁴ A város így került a kamara rövid ideig tartó felügyelete után ismét egykori földesura, a leleszi prépostság tulajdonába. Magyarország északkeleti vármegyéi az utolsó Habsburg-ellenes felkelés idején hatalmas károkat szenvedtek. A fennmaradt írásbeli források csekély számából kifolyólag, sajnos, a veszteségek nagyságát lehetetlen ma már pontosan megállapítani. Csupán az 1711-es, 1715-ös és 1720-as lakossági összeírásokból szerzett közvetett adatok állnak rendelkezésünkre.

Királyhelmeccen kivételesen megmaradtak a közvetlenül a Rákóczi-szabadságharcot követő időből, az 1711-ből származó, az adóterhet viselő lakosságra vonatkozó adatok. Ezen összeírás alapján akkoriban Helmeccen 46 adófizető család élt, közöttük 17 taxás nemes, 20 jobbágy és 9 kuriális család.⁵ A viszonylag magas lakosságszám⁶ azt bizonyítja, hogy az utolsó Habsburg-ellenes felkelés eseményei és a pestisjárvány nem okoztak olyan mértékű károkat és veszteségeket, mint Zemplén vármegye más részein vagy a szomszédos Ung vármegyében. A 18. századi mezőváros társadalmi összetételében több társadalmi réteg megfigyelhető: a nemesség, a jobbágyok különböző rétegei és a papság. A (taxás nemeseken kívüli) nemesi lakosság és a legalacsonyabb státuszú rétegek (pl. a szolgálók vagy a házatlan zsellérek) számával kapcsolatos releváns források hiányából kifolyólag a korszakon belül nem tudunk pontos képet alkotni az egyes rendek és társadalmi rétegek viszonyairól.

A nemesek magas aránya, főleg a taxás nemesek (taxalisták) jelentős számának ellenére, az egész 18. század során Királyhelmecc társadalmi szerkezetében a jobbágyok játszották a vezető szerepet. 1711-ben a városban 29 jobbágyháztartás volt, az 1714-ből származó

² Bogoly–Oláh 2010: 41.

³ Bogoly–Oláh 2010: 41.

⁴ Bogoly–Oláh 2010: 41.

⁵ MNL BAZML IV. 2005/b. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Szirmay-féle pénztári és biztonsági iratok – Acta perceptoria et comissariatica 1663–1777. C. Loc. 113. No. 78. Conscriptio processus Insulatus 1711. Districtus Domini Jurati Joanis Hegedűs. Királyhelmecc.

⁶ Ellentétben Zemplén vármegye más területeivel, mint például Nagymihály, ahol 1715-ben csupán hat jobbágyporta, vagy Szobránc, ahol csak egyetlen jobbágyporta maradt fenn.

összeírás 17 jobbágháztartást tart nyilván, a rákövetkező esztendő országos összeírása 16 jobbágháztartást, az 1720-ból származó hasonló összeírás már 26 jobbágháztartást említ. Az évszázad közepén (1756-ban) összeállított dicális összeírás alapján a helmecei jobbágháztartások száma 41-re emelkedett. Az úrbérrendezés előtt a város 57, az urbárium kiadását követően pedig 61 jobbágháztartást tartott nyilván. A 1770-es évek második felében, 1776-ban és 1780-ban a jobbágháztartások száma 62-ről 57-re csökkent.⁷

A jobbágyság nem volt egységes, a vagyoni helyzetük és a személyi szabadságuk alapján több csoport különíthető el. Néhányan közülük évszázadokon keresztül Királyhelmeceen is jelen voltak. A jobbágyok legnépesebb csoportjába azok tartoztak, akiknek saját házuk, kertjük és jószágaik voltak a város belterületén, és használták a határban található úrbéri szántókat és kaszálókat, ill. a szőlő- és dohányültetvényeket is. A földesuraik, azaz az úrbéri földek birtokosai felé különféle kötelezettségeik voltak, mindenekelőtt azonban robotszolgalatot teljesítettek birtokaikon és örökös jobbágyként tartották számon őket. Helyenként megegyezés alapján, bizonyos pénzösszeg – árenda – fizetésével kiválthatták úrbéres szolgáltatásaikat és ehhez a csoporthoz tartozó jobbágyok nagy része szabad költözködési joggal bírt. A jelentősebb mezővárosokban (Királyhelmece kivételt képezett) a kereskedelemmel és kisiparral foglalkozó lakosokat polgároknak nevezték. A jobbágyok alacsonyabb státuszú rétegeibe elsősorban a zsellérek és a házatlan zsellérek tartoztak, akik a jobbágyoktól abban különböztek, hogy nem rendelkeztek semminemű urbéres telki állománnyal a határban. Míg a zsellérek a város belterületén házzal rendelkeztek, a házatlan zsellérek uradalmi házakban, vagy más jobbágygazdánál laktak. Ez alapján az összeírások gyakorta közéjük sorolták a molnárokat, a kocsmák, a pálinkafőzdeket, a sörfőzdeket bérlőit és az uradalmi kisiparosokat is. A jobbágyi hierarchia legalján helyezkedtek el a szolgálok – őket azonban a vármegye és az uradalom összeírásai általában nem tartották számon.

Királyhelmece lakosainak túlnyomó többségét a jobbágyok alkották. 1711-ben a 29-ből 20, 1714-ben a 17-ből 9, 1715-ben a lakosok felét, azaz a 16-ból 8, 1720-ban pedig már a 26-ból 24 jobbágyot tartottak nyilván. A 18. század közepéről (1756-ból) származó

⁷ MNL BAZML IV. 2005/b. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Szirmay-féle pénztári és biztonsági iratok – Acta perceptoralia et comissariatia 1663–1777. C. Loc. 113. No. 78. Conscriptio processus Insulatus 1711. Districtus Domini Jurati Joanis Hegedűs. Királyhelmece; MNL BAZML IV. 2005/b. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Szirmay-féle pénztári és biztonsági iratok – Acta perceptoralia et comissariatia 1663–1777. C. Loc. 114. No. 87. Conscriptio Ignobilium pro Cassa Contributionali deserviens 1714; MNL BAZML IV. 2005/b. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Szirmay-féle pénztári és biztonsági iratok – Acta perceptoralia et comissariatia 1663–1777. C. Loc. 114. No. 89. Conscriptio totius Comitatus pro pro Cassa Contributionali deserviens 1715; Acsády 1896: 185.; MNL BAZML IV. 2005/f. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Az adózó összeírásai kerületenként 1755–1756 körül. No. 3. „Conscriptio Processus Insulatus Districtus Egregiorum Emerici Jászay et Stephani Ormos”. Jászay Imre kerülete: Oppidum Király Helymece; MNL OL C 59, 4301, 331.; MNL BAZML IV. 2005/d. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Dicális összeírások 1773–1846. 27 db. Királyhelmece 1774–1802: Dicális összeírás 1776, 1780.

összeírás csak 41 jobbágyot jegyzett, az 1772-es úrbéri összeírás szerint az 57 háztartásból 54 volt jobbágy, míg 1774-ben a 61-ből 53 élt jobbágyi státuszban. Az 1776-os és 1780-as dicális összeírások a 62 és az 57 adózóból 47 jobbágyot tartottak nyilván.⁸A feltüntetett adatok egyrészt a jobbágyok számának növekedését mutatják egészen a 1770-es évek feléig, másrészt pedig a nem úrbéres rétegek – úgy, mint a zsellérek és kuriálisok – alacsony számarányát, akiket gyakorta nem is regisztráltak az összeírásokban. De az úrbéres jobbágyok csoportja is tovább tagolódott vagyoni és szociális kritériumok alapján. Az egyik legfontosabb ilyen tényező ún. örökös jobbágyok és szabad költözési joggal rendelkező szabadmenetelűek csoportját, amelyekről Mária Terézia úrbérrendezése alapján kapunk képet. Mind az 1772-es, mind pedig az 1774-es összeírásban is, 32/22, ill. 32/21 arányban az „örökösjobbágyok” domináltak a szabadmenetelű jobbágyokhoz képest.⁹ Vagyonuk alapján a jobbágyok leginkább a portájuk nagysága alapján differenciálódtak. A 18. század második felében a helmeci jobbágyok között a legtöbben fél telekkel rendelkeztek. 1772-ben az „örökösjobbágyok” közül kilencen egész, húszan fél- és hárman negyedtelkes portát bírtak. A szabad jobbágyok közül négynek egésztelkes, tíznek féltelkes és nyolcnak negyedtelkes portája volt. Két évvel később, a földbirtokviszonyok szabályozását és egységesítését követően már csaknem valamennyi jobbágy a mezővárosban ún. féltelkes volt, ugyanis az „örökösjobbágyok” közül mind a 32 háztartás és a szabad jobbágyok 21 háztartása közül 18 volt féltelkes, és 3 negyedtelkes háztartást tartottak nyilván.¹⁰

Királyhelmeceen – a századelőtől eltekintve – a zsellérek száma viszonylag alacsony volt. Ez az állapot nagy valószínűség szerint összefüggésben állt az uradalmi majorság megszűnésével és azzal a ténnyel, hogy az uradalmi gazdaság a helyi szőlőművelésre redukálódott. Az 1711-es esztendőben a mezővárosban 9, az 1714-es és 1715-ös évben 8 zsellér volt.

⁸ MNL BAZML IV. 2005/b. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Szirmay-féle pénztári és biztonsági iratok – Acta perceptoria et commissariatica 1663–1777. C. Loc. 113. No. 78. Conscriptio processus Insulatus 1711. Districtus Domini Jurati Joanis Hegedűs. Királyhelmece; MNL BAZML IV. 2005/b. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Szirmay-féle pénztári és biztonsági iratok – Acta perceptoria et commissariatica 1663–1777. C. Loc. 114. No. 87. Conscriptio Ignobilium pro Cassa Contributionali deserviens 1714; MNL BAZML IV. 2005/b. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Szirmay-féle pénztári és biztonsági iratok – Acta perceptoria et commissariatica 1663–1777. C. Loc. 114. No. 89. Conscriptio totius Comitatus pro pro Cassa Contributionali deserviens 1715; Acsády 1896: 185.; MNL BAZML IV. 2005/f. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Az adózó összeírásai kerületenként 1755–1756 körül. No. 3. „Conscriptio Processus Insulatus Districtus Egregiorum Emerici Jászay et Stephani Ormos”. Jászay Imre kerülete: Oppidum Király Helmece; MNL OL C 59, 4301, 331; MNL BAZML IV. 2005/d. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Dicális összeírások 1773–1846. 27 db. Királyhelmece 1774–1802: Dicális összeírás 1776, 1780.

⁹ MNL OL C 59, 4301, 331.; MNL BAZML IV. 2001/b. Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai 1214–1850 (1898). Szirmay-Kazinczy-féle történelmi iratok – Acta politica 1214–1786 (1870). Loc. 68, No. 5. Királyhelmece (Kisgères, Vajdácská).

¹⁰ MNL OL C 59, 4301, 331.; MNL BAZML IV. 2001/b. Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai 1214–1850 (1898). Szirmay-Kazinczy-féle történelmi iratok – Acta politica 1214–1786 (1870). Loc. 68, No. 5. Királyhelmece (Kisgères, Vajdácská).

A kimutatások 1720-ban és az évszázad közepén sem tartottak nyilván zsellérháztartásokat, és az úrbérrendezés idején is csupán három zsellért rögzítettek. A 1770-es évek második felében a dicális összeírások 8 (1776-ban), ill. 3 (1780-ban) zsellérhelyet tartottak nyilván. Érdekes fordulatot jelentett az „új jobbágyok” nyilvántartása az 1774-es esztendőben. Nagy valószínűség szerint a helyi cigány lakosok tartoztak ebbe a csoportba. Mivel ők sem rendelkeztek a város külterületén úrbére telki állománnyal, vagyoni szintjük és ezzel egyidejűleg a társadalmi helyzetük alapján is valószínűleg a zsellérekhez álltak a legközelebb. Az 1711-es összeírásban feltüntetett kurialisták (kilencen) alapján véve szintén zsellérek voltak, és az uradalmi gazdasághoz tartoztak, ahol különféle munkálatokat végeztek.¹¹ A jobbágyok egynémelyike alacsonyabb tisztségeket töltött be az uraságnál, mint például az 1756-os összeírásban szereplő két uradalmi csősz.¹²

A század végén is meghatározó szerepet töltött be Királyhelmecei társadalmában a jobbágyosság valamennyi rétege. A jobbágyok legnépesebb csoportját továbbra is azok alkották, akik az úrbéri földeken gazdálkodtak, és saját házzal és telekkel rendelkeztek. Rendszerint a mezőgazdaság mellett valamilyen kiegészítő foglalkozást is űztek, leggyakrabban fuvarozással foglalkoztak. A 18. század végén és a 19. század elején készült dicális összeírások viszonylag állandó számú jobbágyoságról tesznek említést (beleértve az önálló jobbágy fiúgyermekeket, özvegyeket és a felszabadított háztartásokat), mégpedig 1791-ben, 1798-ban és 1801-ben is egyaránt 63 háztartást tartottak nyilván.¹³ Nem számítottak jobbágyoknak az úrbéri kötelezettségek alól felmentett jobbágyok – a községi bíró, a kisbíró és az uradalmi molnár (öt csupán 1798-ban jegyezték).

A jobbágyok további csoportjaival kapcsolatban az összeírások eltérően nyilatkoznak. Az 1781-es összeírás 3 zsellért és 4 ház nélküli zsellért, 1791-ben már 9 zsellért és 13 ház

¹¹ MNL BAZML IV. 2005/b. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Szirmay-féle pénztári és biztonsági iratok – Acta perceptoria et comissariatica 1663–1777. C. Loc. 113. No. 78. Conscriptio processus Insulatus 1711. Districtus Domini Jurati Joanis Hegedűs. Királyhelmecei; MNL BAZML IV. 2005/b. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Szirmay-féle pénztári és biztonsági iratok – Acta perceptoria et comissariatica 1663–1777. C. Loc. 114. No. 87. Conscriptio Ignobilium pro Cassa Contributionali deserviens 1714; MNL BAZML IV. 2005/b. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Szirmay-féle pénztári és biztonsági iratok – Acta perceptoria et comissariatica 1663–1777. C. Loc. 114. No. 89. Conscriptio totius Comitatus pro pro Cassa Contributionali deserviens 1715; Acsády 1896: 185.; MNL BAZML IV. 2005/f. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Az adózó összeírásai kerületenként 1755–1756 körül. No. 3. „Conscriptio Processus Insulatus Districtus Egregiorum Emerici Jászay et Stephani Ormos”. Jászay Imre kerülete: Oppidum Király Helmecei; MNL OL C 59, 4301, 331; MNL BAZML IV. 2005/d. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Dicális összeírások 1773–1846. 27 db. Királyhelmecei 1774–1802: Dicális összeírás 1776, 1780.

¹² MNL BAZML IV. 2005/f. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Az adózó összeírásai kerületenként 1755–1756 körül. No. 3. „Conscriptio Processus Insulatus Districtus Egregiorum Emerici Jászay et Stephani Ormos”. Jászay Imre kerülete: Oppidum Király Helmecei.

¹³ MNL BAZML IV. 2005/d. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Dicális összeírások 1773–1846. 27 db. Királyhelmecei 1774–1802: A város dicális összeírása 1781-ből, 1791-ből, 1798-ból és 1801-ből.

nélküli zsellért, 1798-ban csupán 4 zsellért és 1801-ben ismét 4 zsellért és 2 ház nélküli zsellért tartott nyilván. A jobbágyokon, a zsellérekén és a ház nélküli zsellérek kategóriáján kívül az összeírásokban megjelentek a jobbágyok fivérei, fiai és lányai, valamint a jobbágyháztartások cselédei és cselédlányai. A legteljesebb dicális összeírás 1791-ben készült, amely összesen 85 jobbágyháztartást tartott nyilván, melyek megoszlása a következő volt: 63 jobbágy, 9 zsellér és 13 ház nélküli zsellér lakos portája. A jobbágyháztartások között szerepelt 2 jobbágyterhek alól felmentett háztartás – a községi bíró és a kisbíró –, 2 jobbágy fiú leszármazott önálló háztartása, egy jobbágy özvegyasszony, valamint egy uradalmi molnár háztartása is. Emellett az összeírás nyilvántartott még a szülők, illetve a fivérek portáján élő 16 jobbágy fiúgyermeket, 2 jobbágy leánygyermeket és 4 jobbágy fivért. A zsellérek között szerepelt két mesterember, és a ház nélküli zsellérek között is mestert. Ez utóbbiak sorait gyarapította a helyi zsidó kereskedő és két további zsidó bérlő is (akik valószínűleg a kocsmát, a pálinkafőzdét vagy az uradalom egyéb létesítményeit bérelhették). Az 1791-es nyilvántartás egyedüli forrásként tesz említést a jobbágyháztartásokban élő két cselédről és egy cselédlányról, akik közül egy cseléd és a cselédlány Reitmann Éliás zsidó kereskedőnél volt alkalmazásban.¹⁴

A 18. századi Királyhelmecei társadalmának másik nagy csoportja a nemesség volt. Mivel azt követően, hogy a helmeci uradalom újra a leleszi prépostság birtokába került, és a városban már nem tartózkodtak földesurak, így megszűnt a rezidenciális jellege, a nemesi lakosságot a jobbágytelekkel nem rendelkező köznemesek képviselték. Róluk sajnos nem állnak rendelkezésre teljes körű adatok. Mindössze kettő, a taxás nemeseket, azaz a jobbágytelken élő, adóköteles köznemeseket összeíró jegyzék maradt fenn. Nem maradtak fenn információk a nemesi birtokkal rendelkező és a helyi kúriákat lakó köznemesekről. Ehhez a csoporthoz tartozott pl. a városban kúriát fenntartó Királyfalvi család¹⁵ vagy az évszázad közepéről származó 1756-os összeírás alapján a Kamocsay nevű nemesi család.¹⁶

A taxás nemesek száma az egész évszázad során viszonylag stabil volt. Az 1711-es és 1756-os összeírások 17, ill. 18 adófizető nemes családot jegyeztek fel. Az 1711-es lakossági adóösszeírás alapján a helmeci nemesi taxalisták soraiba tartoztak: Szabó Gáspár, Kis István, Christian János, Kosik István, Balog János, Eörök István, Rácz János, Juhász János, Koza István özvegye, Görög István, Szent-Péteri István, Harsányi Mihály, Persóczi

¹⁴ MNL BAZML IV. 2005/d. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Dicális összeírások 1773–1846. 27 db. Királyhelmecei 1774–1802: A város dicális összeírása 1791-ből.

¹⁵ Dienes 2003: 37–38.

¹⁶ MNL BAZML IV. 2005/f. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Az adózó összeírásai kerületenként 1755–1756 körül. No. 3. „Conscriptio Processus Insulatus Districtus Egregiorum Emerici Jászay et Stephani Ormos”. Jászay Imre kerülete: Oppidum Király Helymece; MNL OL C 59, 4301, 331.

György, Borbély András, Terebesi István és Szűcs János.¹⁷Az első, II. József-féle, 1784–1787 között tartott népszámlálás tartalmazza a legrégebbi átfogó adatokat, amelyek a nem adózó lakosságra is vonatkoznak. Ezen adatok alapján Királyhelmece férfi népessége a következőképpen alakult: 2 lelkész, 1 hivatalnok, 58 köznemes, 54 jobbágy, 59 jobbágy vagy polgári fiú, 3 „polgár” (mesterember), 76 zsellér és 20 egyéb.¹⁸ A város lelkészei a katolikus pap és a káplán funkciót betöltő leleszi szerzetesek voltak, hivatalnoknak, ill. tisztviselőnek pedig a bodrogi járás főszolgabíróját tekintették. A népszámlálás a hivatásuk vagy a társadalmi rangjuk megjelölése nélkül külön tesz említést 15 zsidó vallású férfiról (közülük 6 nő volt). Feltételezhető, hogy a többségük uradalmi létesítmények bérlésével és kereskedelemmel foglalkozott.¹⁹

A népszámlálás nemcsak a szolgálókat és a férfi segédszemélyzetet jegyezte fel első ízben, hanem a nemeseket is. Az 58 nemes családfő között szerepeltek a már korábban említett taxás nemesek, valamint a nemesi birtokkal rendelkező, korábban az adóösszeírásokban nem szereplő nemesek is. A nemesek adómentessége ekkor már anakronizmusnak számított nemcsak a nyugat-európai országokhoz viszonyítva, hanem a Habsburg Monarchia nyugati tartományaihoz képest is. A magyar nemesség alapvető kötelességei közé tartozott viszont a haza védelmében való részvétel. A 18. században a hadsereg már nem nagyon élt a nemesek háborúban való kötelező részvételével, inkább ennek pénzbeli megváltását részesítette előnyben, melynek összege a nemes vagyoni helyzetéhez igazodott. A nemesi rend alapvető politikai joga volt egészen 1848-ig a vármegye önkormányzati szerveiben való részvétel. Ezek az insurrekciók (az ország védelmére hadba vonulni kötelek) személyek és a vármegyei bizottságban választásra jogosultak összeírásai adnak számot a nemesi családokról, a jómódú földbirtokosokról és a kismemesekről.

Az 1785-ben készült, taxás nemesek összeírása a következő tizenegy adózó nemesi háztartást jegyezte fel: Dobos János, Kovács Pál, Tarpay Mihály özvegye, Zsiday Mihály, Kremtzer Kristóf özvegye, Szathmáry Ferenc, Pöcsik János, Egry István, Egry Ferenc, Szombathy István és Kovács István.²⁰ Arról, hogy Királyhelmece lényegesen nagyobb számú nemesi közösség élt, a vármegye nemesi felkelőinek 1797-ből származó jegyzéke tájékoztat. A nemesek összeírása 23 nevet tartalmazott: Terebessy József, Kemecey Ferenc,

¹⁷ MNL BAZML IV. 2005/b. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Szirmay-féle pénztári és biztonsági iratok – Acta perceptoria et commissariatica 1663–1777. C. Loc. 113. No. 78. Conscriptio processus Insulatus 1711. Districtus Domini Jurati Joannis Hegedűs. Királyhelmece.

¹⁸ Danyi–Dávid (szerk.) 1960: 276–277.

¹⁹ MNL BAZML IV-A. 2003/b. Zemplén vármegye II. József-féle közigazgatásának (Germanica) iratai 1786–1790. Fasc. 27. Conscriptio popularis 1786–1790. No. 13 (1677). Summarium der Popular... des Zemplener Processus.

²⁰ MNL BAZML IV-A. 1001 (2001) h. Zemplén vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai 1214–1850 (1898). Szirmay-Kazinczy-féle történelmi iratok – Acta Politica 1214–1786. Közgyűlési iratok. Loc. 23. No. 51. Zemplén vármegye taksás nemesinek összeírása 1785.

Kemecsey István, Kemecsey András, Szabó György, Terebessy László, Dobos Mihály, Pócsik János, Kandó József, Kandó Ferenc, Sebő György özvegye, Szathmáry Ferenc, Zsiday Imre, Kovács Pál, Kovács István, Gabóczy István, Gabóczy Mihály, Pallay János, Várady László, Hurka István, Egry Ferenc, Egry István és Flegel Gáspár.²¹

A népes számú nemesség ellenére továbbra is az egykori kastély, ill. Lorántffy Zsuzsanna kúriája volt az egyetlen valódi nemesi székhely Helmeccen. A kastély korábban a leleszi prépostság birtokában volt, és valószínűleg az uradalmi hivatalnokok valamelyike lakhatta. A helmecci nemesek zöme a település főutcáján vagy más utcákban épült házakban lakott, amelyek anyagi körülményei semmiben sem különböztek a mezőváros jobbágy lakosainak hajlékaitól. Helmec lakosságának további jelentős csoportját a 18. század utolsó éveitől bizonyítottan jelen levő a bérlők alkották. Megjelenésük csak a 18. század utolsó negyedére tehető, és számuk a következő század első felében jelentősen növekedett. Ez a társadalmi csoport az uradalmi regálék (malmok, kocsmák, pálinkafőzdeák, sörfőzdeák, kőfejtők, téglagyárak és más létesítmények), valamint a szántóföldek, erdők, később pedig a nagybirtokok üzemeltetéséből élt. Használatukért cserébe a bérlők a birtokosoknak bérleti szerződés alapján, amely általában 1-3 évre szólt, meghatározott összegű bérleti díjat fizettek. Az árendátorok gyakorta a kevésbé vagyonos nemesek és polgárok voltak, ám mindenekelőtt a zsidók soraiból származtak. Mivel nem kaptak helyet a rendi társadalom jogi kategóriái között, ezért a vármegye összeírásaiban rendszerint a ház nélküli zsellérek csoportjába sorolták őket. Viszont ennek a jogi besorolásnak nem felelt meg a vagyoni helyzetük (nemritkán nagyszámú cselédséget tartottak fenn) és az akkori falusi társadalomban betöltött tényleges szerepük sem.

Arról, hogy Királyhelmeccen is jelen voltak a zsidó árendátorok, először az 1791-ben készült dicális összeírás tesz említést. Reitner Éliás kereskedőn kívül Hungerlander Ábrahámot és Tilmann Sámuelét nevezi meg. Míg Reitner és Tilmann fejenként 30 Ft adót fizettek az árenda után, Hungerlander bizonyára kisebb bérleményt tartott fenn, mivel a vármegye az általa fizetendő árenda utáni adót 10 arany összegében állapította meg.²²

A 18. században a jobbágysorban élő lakosságnak kötelezettségei voltak az állammal, a földesúrral és az egyházzal szemben. A készpénzben fizetett adóknak két fajtája terhelte a helmeccieket: az ún. telekadó (census) és a hadiadó (contributio), melyeket a jobbágyokon kívül a taxás nemeseket is fizettek. A jobbágy lakosok számára a legnagyobb terhet a rendszeresen fizetett állami adó, a rendkívüli adók vagy a katonaság eltartása mellett a földesúrral szembeni úrbéres kötelezettségek jelentették. A földesúri adók legjelentősebb

²¹ MNL BAZML IV. 2005/e. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Nemesi hozzájárulásokkal kapcsolatos összeírások 1664–1843. I. db.: Lista insurrectionalis 1797.

²² MNL BAZML IV. 2005/d. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Dicális összeírások 1773–1846. 27 db. Királyhelmecc 1774–1802: A város dicális összeírása 1791-ből.

eleme az ún. járulék volt, ami (a pénzbeli terheken és naturális beszolgáltatásokon kívül) főleg a jobbágyok által az uradalmi majorságban vagy más földesúri földterületen elvégzett munkát jelentette. A 18. század folyamán a nemesség majorsági gazdálkodásának általános elterjedése miatt a jobbágyok robotterhe folyamatosan növekedett. Mivel éppen a jobbágyok munka általi túlzott terhelése veszélyeztette leginkább az állammal szembeni kötelezettségeik teljesítését, ez szolgáltatott indokot a Mária Terézia-féle pátensek (a robotterhek korlátozása) és az úrbéri szabályozás kibocsátására.

A jobbágyok köteleseit Királyhelmeceken már az urbárium kibocsátását megelőzően a földesúrral, azaz a leleszi prépostsággal 1754. december 2-án megkötött egyezség (contractus) szabályozta. Az egyezség azonban csak az ún. örökös jobbágyok terheire vonatkozott, a szabad jobbágyokéra nem. A megegyezés alapján a helmeci jobbágyok kötelesek voltak a konvent konyhájára beszolgáltatni évente 10 Ft-ot és egy hordó jó minőségű bort. A saját igavonó marhával rendelkező jobbágyok a szántás idején kötelesek voltak heti három napot az uradalmi gazdaságban ledolgozni. Az uradalmi termés őrzésére felfogadott csősz fizetésére 7 krajcárt kellett fizetniük. Megfelelő idő esetén kötelesek voltak az uraság számára halat fogni. Szüret után a földesúr borát saját szekérral és igavonóval szállították Leleszre. Kaszáláskor mindenki három napon keresztül kaszálta az uradalmi réteket, majd a lekaszált szénát köteles volt összegyűjteni. Az uradalmi tanyákat a jobbágyok (a földesúrhoz tartozó elhagyott földeket) fizetség ellenében bérbe vehették. A jobbágyok kötelesek voltak az uradalmi sörfőzdében munkát vállalni, karban tartani annak berendezését. Tyúkot szolgáltatottak be, vagy megváltották pénzzel, fizettek a legeltetésért, ill. tizedet szolgáltatottak be a disznók után. Az örökös jobbágyok mindegyike köteles volt évente egy szekér fát szállítani a helyi sörfőzdébe.²³

A szabad jobbágyok nem kötöttek az urasággal semmilyen szerződést, kötelezéseiket csak szóbeli megegyezés alapján teljesítették, amelynek értelmében a földesúrnak különböző összegekben pénzbeli juttatást, ún. árendát fizettek 9 rajnai forint 60 krajcár, 5 rajnai forint 58 krajcár és 4 rajnai forint 15 krajcár összegben. Sürgős esetben segítséget nyújtottak a konvent számára a szezonális munkákban, mint pl. a termények és a széna szállítása és a szüret. A Mária Terézia-féle urbárium kibocsátását megelőzően az „örökös” jobbágyok a vármegye többi községeinek szokásaihoz hasonlóan a földesúrnak kilencedet szolgáltatottak be búzából, rozsból, árpából, zabból és kukoricából. A kilenceden felül minden jobbágy köteles volt három csirkét és hét tojást is adni. Pázsitpénz címén valamennyi „örökös” és szabad jobbágy 6 krajcárt fizetett. A hat és annál több disznót tartó tulajdonosok tizedet fizettek utánuk, és ez a juttatás rájuk nem vonatkozott. A vármegye és az egri püspök megegyezése alapján a királyi tizedet az összes jobbágy köteles volt pénzben fizetni.²⁴

²³ MNL OL C 59, 4301, 331; Takács–Udvari 1998: 29.

²⁴ Takács–Udvari 1998: 28.

Az 1774 áprilisában Királyhelmece számára kibocsátott új Mária Terézia-féle urbárium volt az első dokumentum, amely megállapította a mezőváros jobbágyainak földesuraikkal szembeni kötelességeit, ami más falvakhoz hasonlóan, a helyi lakosok számára is a jobbágyterhek jelentős csökkentését hozta. Az urbárium alapján minden féltelkes jobbágy köteles volt saját igavonójával és szekerekkel a földesúr számára évente 26 napot dolgozni, ezek hiányában pedig 52 napot gyalogosan. A negyedtelkes jobbágyok e teher felét viselték. Ez azt jelentette, hogy az uraság számára kellett dolgozni heti fél-fél napot ígás állattal vagy hetente egy teljes napot nélkül. A jobbágyok két szarvasmarhával „úrdolgoztak”, szántáskor négy szarvasmarhával, saját ekével és boronával szántottak. Ha egyik-másik jobbágy nem rendelkezett a szükséges szarvasmarhával vagy eszközökkel, társultak egymással, és kötelesek voltak egy nappal többet ledolgozni. A speciális, két személyt igénylő munkáknál, a négyes fogatnál két személynek kellett dolgoznia, az egyikük a hajcsár szerepét töltötte be. A munka napkelte után napnyugtáig tartott. A robotba beleszámították az uradalmi szántóra és a hazafelé úttal, a szarvasmarha etetésével és itatásával töltött időt is. A földesúr nem növelhette vagy kétszerezhetette meg önkényesen a robotterhet. A szüret idején a jobbágyok kötelesek voltak kétszer annyit ledolgozni, azaz heti két napot ígával vagy négy napot íga nélkül, ám az így ledolgozott időt az uraság a későbbiekben kénytelen volt leszámolni. A zsellérek és az ún. új jobbágyok évente 18 napot töltöttek az uradalmi birtokon munkával.²⁵

A robotterhen kívül a jobbágyok továbbra is kötelesek voltak természetbeni járandóságot és illetekeket beszoigáltatni az uraságnak. Minden jobbágy és zsellér évente 1 forintot, ún. cenzust fizetett a földesúr javára (a felét Szent György napjára, másik felét pedig Szent Mihály napjára). Természetbeni juttatások címén a féltelkes jobbágyok félőnyi tűzifát, 3 darab fonalat, fél pint olvasztott vaját, egy kappant, egy csirkét és hat tojást voltak kötelesek beszoigáltatni. A kilencedet a jobbágyság lenben és kenderben térítette. A természetbeni juttatások terhe nem vonatkozott a zsellérekre és az új jobbágyokra.²⁶ Az urbárium rendelkezései szerint, ha a földesurak sérelmet követtek el a jobbágyok ellen, jogukban állt azoknak panaszt emelni ellenük a vármegye elöljáróságán. Amennyiben a vármegye megalapozottnak tartotta a panaszt, a jobbágyok önkényes büntetését vagy egyéb, ellenük irányuló jogtalan eljárást állapított meg, úgy az uraság vagy hivatalnokai felett akár ítéletet is hozhatott.²⁷

²⁵ MNL OL C 59, 4301, 331; MNL BAZML IV. 2001/b. Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai 1214–1850 (1898). Szirmay-Kazinczy-féle törtóriai iratok – Acta politica 1214–1786 (1870). Loc. 68, No. 5. Királyhelmece (Kisgéres, Vajdácška).

²⁶ MNL OL C 59, 4301, 331; MNL BAZML IV. 2001/b. Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai 1214–1850 (1898). Szirmay-Kazinczy-féle törtóriai iratok – Acta politica 1214–1786 (1870). Loc. 68, No. 5. Királyhelmece (Kisgéres, Vajdácška).

²⁷ MNL OL C 59, 4301, 331; MNL BAZML IV. 2001/b. Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai 1214–1850 (1898). Szirmay-Kazinczy-féle törtóriai iratok – Acta politica 1214–1786 (1870). Loc. 68, No. 5. Királyhelmece (Kisgéres, Vajdácška).

Az urbárium értelmében a mezőváros jobbágysági által fizetett püspöki dézsmát (tizedet) – ugyanúgy, mint a többi községben is – a vármegye állta. Ezenkívül azonban az itteni lakosoknak a helyi római katolikus plébániával szemben további köteleiségei is voltak. A város jobbágyságának egy része felmentést kapott néhány vagy valamennyi jobbágyteher alól. Az évszázad közepén ilyen felmentésben részesült pl. a templomok két gondnoka (a katolikus és a református) és az uradalmi iparos.²⁸ Királyhelmecei társadalmi összetétele a következő korszakokban tovább változott. A 19. század első felében jelentősen megnőtt a zsidó bérlők és kereskedők rétege, megerősödött az ipar és vele együtt a mezővárosi polgári társadalmi csoport. A század közepén kitört forradalom elhozta a jobbágyság eltörlését és következményeként a társadalmi viszonyok teljes átszerveződését.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

C 59, 4301, 331.

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára (MNL BAZML)

Zemplén Levéltára Sátoraljaújhely, IV. 2001/b. Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai 1214–1850 (1898)

IV. 2005/b. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852)

Szirmay-féle pénztári és biztonsági iratok – Acta perceptoria et comissariatica 1663–1777

C. Loc. 113. No. 78. Conscriptio processus Insulatus 1711. Districtus Domini Jurati Joanis Hegedűs. Királyhelmecei

C. Loc. 114. No. 87. Conscriptio Ignobilium pro Cassa Contributionali deserviens 1714

No. 89. Conscriptio totius Comitatus pro pro Cassa Contributionali deserviens 1715

IV. 2005/d. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852)

Dicális összeírások 1773–1846. 27 db. Királyhelmecei 1774–1802: A város dicális összeírása 1791-ből, 1798-ból és 1801-ből

IV. 2005/e. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852)

Nemesi hozzájárulásokkal kapcsolatos összeírások 1664–1843. I. db.: Lista insurrectionalis 1797

IV. 2005/f. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852)

²⁸ MNL BAZML IV. 2005/f. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852). Az adózó összeírásai kerületenként 1755–1756 körül. No. 3. „Conscriptio Processus Insulatus Districtus Egregiorum Emerici Jászay et Stephani Ormos”. Jászay Imre kerülete: Oppidum Király Helymecei.

- Az adózó összeírásai kerületenként 1755–1756 körül. No. 3. „Conscriptio Processus Insulatus Districtus Egregiorum Emerici Jászay et Stephani Ormos”. Jászay Imre kerülete: Oppidum Király Helymecz
- IV-A. 1001 (2001) h. Zemplén vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai 1214–1850 (1898)
- IV-A. 2003/b. Zemplén vármegye II. József-féle közigazgatásának (Germanica) iratai 1786–1790
- Fasc. 27. Conscriptio popularis 1786–1790. No. 13 (1677). Summarium der Popular... des Zemplener Processus
- Szirmay-Kazinczy-féle történelmi iratok – Acta politica 1214–1786 (1870)
- Loc. 68, No. 5. Királyhelmece (Kisgéres, Vajdáciska)
- Közgyűlési iratok. Loc. 23. No. 51. Zemplén vármegye taksás nemesseinek összeírása 1785

Takács Péter – Udvari István 1998: *Zemplénmegyei jobbágyvállomások az úrbérrendezés korából III.* Nyíregyháza.

Dienes Dénes (szerk.) 2003: *A Zempléni Református Egyházmegye összeírása 1782.* Sárospatak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Acsády Ignác 1896: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. *Magyar Statisztikai közlemények* (12.)
- Bogoly János – Oláh Tamás 2010: *Otthonok. A Felső Bodrogköz képeskönyve.* Királyhelmece.
- Danyi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787).* Budapest.

NOBLES, BOURGEOISES, SERFS, COTTERS, TENANTS IN THE SOCIETY OF THE 18TH CENTURY KIRÁLYHELMEC

by Péter Kónya

Summary

Királyhelmece was the most important town and natural centre of the Bodrogeköz already in the Middle Ages. In the 18th century, however, there were several changes in the town's land tenure, economic and religious structure that strongly influenced its society and development. The social stratification and material situation of the population can be reconstructed on the basis of the exceptionally good resources available. The various types of 18th century census allow us to precisely delineate the different status groups of serfs, nobles and clergy. The tax registers provide a picture of the burdens of the serfs in the changing town.

Keywords: social status, urban development, serf, census